

Should Sasanian Iran be Included in Late Antiquity?

MICHAEL G. MORONY

University of California, Los Angeles

e-Sasanika 1
2008

When Peter Brown published *The World of Late Antiquity, AD 150-750* in 1971 he included the Sasanians. That seems to have been the first time that happened in English, although Franz Altheim and Ruth Stiehl had entitled their study of Sasanian taxation *Finanzgeschichte der Spätantike* in 1957. However the latter was only about Sasanian Iran and not a general treatment of finance in Late Antiquity that included the Sasanians. Scholarship on ancient Iran and on the Roman Empire was largely compartmentalized before 1971 and to a great extent since then as well, Iranology and Classics forming separate strands in the study of ancient history along with Egyptology and Assyriology. One has to go back to W. W. Tarn's *Hellenistic Civilization*, first published in 1927, to find a similar combination and inclusion of Iran with the Greco-Roman world, but, of course, that was based on the political and cultural consequences of Alexander's conquests. Dehellenizing tendencies associated with the later Parthians and with the Sasanians have encouraged the scholarly treatment of the Roman Empire and Iran as two separate worlds.

Brown's title was potentially inclusive, although he consciously chose not to include the Germanic West.¹ His book is really about the Late Roman Empire, but the Sasanians are included in a section called "The Empires of the East: Byzantium and Persia, 540-640" (pp. 160-170) that covers the late Sasanian period in the sixth and seventh centuries. He offers no explanation or justification for including the Sasanians. He may not have felt the need to justify it; it is simply matter of fact. All he says is that "it is time ... to look at the sixth century world through more eastern eyes" (p. 159). His gaze turns out to be focused on Mesopotamia, on the Roman captives there, on Mani and Manichaeism, on rabbinic Judaism, and on what he calls the "sub-Byzantine" court culture of Ctesiphon. Iraq seems to be more a part of Brown's late antique world than the Iranian plateau does. This may be partly because the book, and therefore Late Antiquity, ends with the ʿAbbāsids in Iraq, so it was necessary to get across the frontier.

Garth Fowden also included the Sasanians in *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity* in 1993. In this case it is the political universalism of the Sasanians, their concept of World Empire as heirs of the Achaemenids that merits their inclusion (pp. 24-36). Although Mazdaism "helped the Sasanian state acquire a strong religious identity" (p. 31),

¹ Brown did eventually address the West in *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity AD 200-1000* (Oxford, 1996).

Mazdaism was not a universal religion, and Fowden never claims that it was monotheistic. Nevertheless, his identification of the first Byzantine commonwealth is fairly inclusive: Caucasian Iberia, Armenia, Southern Arabia, Ethiopia, Nubia, the Arabs, and Christians in Iran and beyond (pp. 100-24). This is a fairly extensive Late Antique world beyond the borders of the Late Roman Empire. It is clear that for Fowden it includes the Sasanians.

So why not? Why shouldn't the Sasanians be included as part of Late Antiquity? Rahim Shayegan argues against it and offers three reasons:²

- 1) Late Antiquity is defined by a social and religious revolution that was unique to the Roman world. The social revolution was the emergence of a new administrative elite under the Tetrarchy and Constantine that replaced the Patrician aristocracy. As new men they were less committed to pagan Roman beliefs and more willing to embrace the new faith of the emperor. The religious revolution was, of course, the emergence of Christianity as a universal religion.
- 2) Since the Sasanian Empire neither partook of the Roman social revolution that shaped and defined the world of Late Antiquity, nor did it have a universal religion, it is difficult to see how it could be late antique.
- 3) Iranian empires, including the Sasanian, had a different imperial tradition that allowed for diversity within their borders

This is clearly a definition of Late Antiquity based on its identification with the Late Roman Empire. One would then include or exclude other regions based on how closely they conform to the model, on how "Roman" they are. The exclusion of the Sasanians is based on their differences from the Romans. It must be said that in some modern scholarship there is a kind of me too-ism in wanting to include the Sasanians in Late Antiquity, especially since Late Antiquity has acquired a more positive image in recent decades. The series of workshops on Late Antiquity and early Islam that have been organized since the early 1990s have included the Sasanians. This project started with a group that was interested in Byzantine and early Islamic Syria but expanded in scope to include at least token Sasanians because early Islamic history and culture are inexplicable without encompassing former Sasanian territory.

What happens if we do not define Late Antiquity exclusively in Roman terms, but on some other basis? What if we defined it in simple chronological terms as the difference with the Hellenistic world of classical antiquity at one end and the difference with the Byzantine and Muslim worlds at the other end, so that everything that happened between 300 and 600 or 700 CE would become late antique? This has in fact become the common definition.³ One should then include Christian Armenia and Ethiopia, Ostrogothic Italy, and Visigothic Hispania. In

² Personal communication.

³ See the discussion in "SO Debate The World of Late Antiquity Revisited", *Symbolae Osloenses* 72 (1997), pp. 5-50.

1989 Clover and Humphries did include the Germanic West as well as the Abbasids in *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, but the Sasanians only occur there as enemies of the Roman Empire and for their influence on the Abbasid caliphate.⁴ A decade later Bowersock, Brown, and Grabar included the Sasanians along with the Umayyads, the Abbasids, and the Barbarian West in *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World* in 1999.⁵ There is even an entry on Mesopotamia from the third millennium BCE to the seventh century CE.⁶ Michael Maas has sections on Persia as well as on the Jews, Germans, Slavs, and Islam in *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook*.⁷ Map number one shows the world of Late Antiquity extending from the Atlantic to Central Asia, while the Sasanian Empire is shown in map number seventeen. Nevertheless, Joel Walker was still able to complain in 2002 that the inclusion of Sasanian Iran in Late Antique scholarship was more evident in principle than in practice.⁸ At the other end Andrew Gillett included the Germanic West in *Envoys and Political Communication in the Late Antique West, 411-533* in 2003. In this case Late Antiquity clearly serves as a chronological umbrella to cover both Germans and Late Romans during the fifth and sixth centuries. But would we want to include India and China? Where would one stop? Are there boundaries to a geographical region that can be considered as late antique and on what basis?

What happens if we focus on similarities instead of on differences? What happens if we ignore Jacob Neusner's 1966 warning against parallelomania in the comparison of the Rabbi and the Magus in third-century Sasanian Babylonia?⁹ If we do that, and although Armenia, South Arabia, and Ethiopia should also be included, one can identify the following 17 similarities between the Late Roman Empire and the Sasanian Empire:

- 1) Both were politically absolutist imperial states. On the Roman side we see the development of the concept of the Christian emperor as the representative of God on earth, as a law giver ordering the economic and social life of the state. The latter point is enshrined in the Codex Justinianus (*Corpus Iuris Civilis*) completed in 529 as a single law code for all Roman subjects/citizens, by which the state enforced legal and social conformity. The code itself contained the legal justification for absolutism: the emperor is the source of law but is personally bound neither by law nor by precedent. On the Sasanian side the monarch received his investiture from Ahura Mazda, was also the source of law, was responsible for justice, and exercised a kind of paternal absolutism based on an interlocking balance among military,

⁴ F. M. Clover and R. S. Humphries, eds., *Tradition and Innovation in Late Antiquity* (Madison: University of Wisconsin Press, 1989).

⁵ P. Bowersock, P. Brown, and O. Grabar, eds., *Late Antiquity: A guide to the Post-Classical World* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1999).

⁶ *Ibid.* pp. 574-5.

⁷ Michael Maas, *Readings in Late Antiquity: a Sourcebook* (London and New York: Routledge, 2000).

⁸ Joel T. Walker, "The Limits of Late Antiquity: Philosophy between Rome and Iran," *The Ancient World* 33 (2002), pp. 47-51, 67-9.

⁹ Jacob Neusner, "Rabbi and Magus in Third-Century Sasanian Babylonia", *History of Religions* 6 (1966), pp. 169-78.

administrative, and economic factors. Of course neither political absolutism nor imperialism was unique to Late Antiquity.

- 2) In both states the ruler went from being “divine” in the Hellenistic sense to being human, but along with that went an elaboration of court ceremonial. With Constantine’s conversion to Christianity, the Roman emperor could no longer be considered a god, but the person and office of the emperor remained or became “sacred”. The transition took longer among the Sasanians. In the third century the Sasanian monarch was “of the nature/seed of the gods”; by the fifth century the king was a human of Kayan descent, descended from the kings mentioned in the Avesta who had patronized Zoroaster. There seems to have been a reversion to some kind of divine status in the case of Khosro II near the end of the dynasty in the early seventh century.
- 3) Both had hierarchic, pyramidal administrative, religious, and social systems.
- 4) Both had highly developed increasingly centralized bureaucracies.¹⁰ By the sixth century the Sasanian state had an elaborate administrative hierarchy with at least seven central bureaus each with parallel provincial hierarchies: 1) the judiciary, 2) the religious institution, 3) the finance bureau, 4) the royal estates, 5) the chancellery, 6) the registry to seal documents, and 7) the military.¹¹
- 5) The absolutist political systems of both included state supported religious organizations, Christian in the Roman Empire, Mazdaean or Zurvanite forms of Zoroastrianism in the Sasanian Empire. There was also an experiment with political Judaism in Yaman in the early sixth century.
- 6) In both there was an insistence on religious conformity, a tendency to identify religious conformity with political loyalty and nonconformity with treason, that generated sectarian opposition that was as political as it was religious. Political support for some particular form of the dominant faith and the enforcement of conformity for political reasons encouraged sectarian fragmentation and internal conflict among both Christians and Zoroastrians.
- 7) In both there was a tendency for their warfare with each other to assume a religious character, especially after the Roman emperor became Christian in the fourth century and the Roman Empire and Armenia became increasingly Christian.

¹⁰ For the Late Roman bureaucracy see Thomas Carney, *Bureaucracy in Traditional Society: Roman-Byzantine Bureaucracy Viewed from Within* (Kansas, 1971), pp. 89-136 and especially the diagram following page 104 and Christopher Kelly, *Ruling the later Roman Empire* (Cambridge, Mass., 2004), pp. 186-231.

¹¹ The late Sasanian provincial administrative system has been reconstructed from administrative seals by Rika Gyselen, *La Géographie administrative de l'Empire sassanide* (Paris, 1989).

- 8) On the battlefield, infantry was replaced by cavalry. Heavy cavalry was already the backbone of the Arsacid/Parthian army, and this simply continued under the Sasanians. In the fourth century the Romans established a mobile field army called the *comitatenses* and new types of cavalry units called *cunei*.¹² In this case the Romans became more like the Persians during Late Antiquity as a result of their encounters.
- 9) Both states were engaged in defending their frontiers against “barbarians”. The Romans lost the western half of their empire to Germans in the fifth century, and had to defend the Balkans against Huns and Avars and North Africa against Berbers. The Sasanians had to defend their northeastern frontier against Hephthalites and their southwestern frontier against Arabs. There was some kind of joint effort in the Caucasus where the Late Romans contributed to the defense of the Caucasian Gates by the Sasanians. This was more a matter of similarity in circumstance than in internal structure.
- 10) In both states urban and rural societies were highly stratified. In Late Roman society the senatorial class, subdivided into *gloriosi*, *illustres*, *spectabiles*, and *clarissimi* were at the top,¹³ below them were the *decuriones*, and below them the artisans and merchants, with *coloni* and slaves at the bottom. On the Sasanian side the aristocracy monopolized the priestly, military, and high administrative offices. The distinction between nobility and commoners was the only real one. There was a graded, hierarchic order of nobility. Below the immediate royal family were the *waspuhragān* (princes) *wuzurgān* (grandees), *šahrīgān* (provincial governors), *dehganān* (village lords), and *azadān* (free men), with artisans, peasants and slaves at the bottom. Symbols of rank and dignity were represented in official portraits on seals, coins, rock carvings, statues, and metal work. This is reflected in complaints about the overturning of the social order after the fall of the Sasanians. Criticism of the socio-economic stratification of Late Antiquity may be contained in the Qur’ānic charge that Pharaoh divided people into castes (*shiyā*^c, 28:4 al-Qisas).
- 11) In both there were attempts to make occupations and personal status permanent and hereditary, to regulate these matters by law, and to secure functionally determined socio-economic groups for the purposes of the state in order to keep people in their places and keep the system operating. In the Late Roman Empire the members of the senatorial class held the highest government offices and the largest landed estates; decurions were collectively responsible for local taxes, made hereditary, and bound to their position by law; craftsmen were tied to their jobs by law and organized in *collegia*; in state factories workers were branded; there were controls on mining and ship owners; and in the countryside the agricultural population was hereditarily bound to the places where it was registered in the tax census as *coloni*.

¹² Carney, *Bureaucracy*, p. 97.

¹³ George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, 1957), p. 36.

On the Sasanian side, craftsmen were not supposed to change their occupations and peasants were chattels who belonged to the estates where they worked.

- 12) There was a general change in artistic representation from verisimilitude and naturalism to symbolic and impersonal portraiture in both the Sasanian and late Roman worlds. On the Iranian side this has been seen as a manifestation of cultural dehellenization. In late Roman art this is seen either as an upsurge of provincial folk-art traditions and/or at a higher intellectual level, a shift from Stoic to neo-Platonic views of reality, an idealization of stylized roles and categories.
- 13) In both states the polytheistic religious traditions of Classical Antiquity declined radically and the ancient pagan temples and the political cults of cities disappeared. The temple complexes of Babylonia were gone by the third century if not before. Idols were destroyed in Sasanian territory in the third century and there is no evidence of pagan temples after that. This took longer in the Roman Empire where the pagan temples were destroyed or converted into churches during the fourth and fifth centuries. In both states polytheists survived mainly in the countryside by the sixth century.
- 14) In both states the political cults of cities were replaced by confessional forms of religion that were both more socially encompassing and more individual. Individuals went from being the private devotees of particular deities to being the members of confessional religions that tended to be organized along hierarchic lines. These confessional religions emerged as the basis of mass identities: different kinds of Christians and Zoroastrians, rabbinic Jews, Samaritans, and Manichaeans (Buddhism, in the east, might be a reason for including India and China). This was a matter of the institutionalization and spread of confessional types of religions that involved the socio-religious realities of membership, both belonging and identity.
- 15) Similar ecclesiastical structures existed on both sides of the frontier among Christians, Manichaeans and Zoroastrians. In the Late Roman Empire the Christian ecclesiastical hierarchy paralleled the civil administrative system. In the Sasanian state both the Christian and Zoroastrian religious organizations corresponded to the state administrative units.
- 16) In both states Christian bishops and Zoroastrian priests had local civil administrative and judicial responsibilities as well as religious duties.¹⁴

¹⁴ For the Late Roman Empire see Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity: the Nature of Christian Leadership in an Age of Transition* (Berkeley, 2005), pp. 203-7, 242-52, 274-89.

17) Rabbinic Judaism developed concurrently in both Palestine and Babylonia. Of course it survives until today, but it was a product of Late Antiquity. If rabbinic Judaism helps to define Late Antiquity, then we have to include Sasanian Babylonia.

There may be other similarities, and there may be disagreement over these, but these similarities relate to the nature of society, religion and culture, not just the nature of the states in question. It is probably better to explain these similarities in terms of general conditions, circumstances, post-Hellenistic development, and the mobility of populations and ideas than in terms of the “influence” of one system upon the other. The structural similarities were the result of historical development which raises the question of why parallel developments would lead to similar structures. One possible explanation might lie in the common Hellenistic heritage of both Rome and Iran. The heartland of Hellenism in the eastern Mediterranean lay between, but both Rome and Iran were on the periphery of the Hellenistic world. It is also useful to recognize that the Late Roman Empire was not unique in certain respects and that Late Antiquity is not fully encompassed by Christianization or by a single dynasty.

However, these comparisons are largely based on a level of abstraction that ignores the details where specific differences are contained. The differences are important and should not be overlooked. The similarities are also based on those things that it is possible to compare. In many cases the information from these two imperial systems does not speak to the same issues. For instance we know almost nothing about the nature of Sasanian cities so it is impossible to make any comparison to the scholarly debate over urban change in the Late Roman Empire beyond the general transformation of the classical polis to an imperial administrative center. It is not being proposed here to fill in the gaps by applying the information from one imperial system indiscriminately to the other.

Finally, neither the Late Roman nor the Sasanian Empire was monolithic, and both underwent historical development from the third to the seventh century. In any case Late Antiquity has no intrinsic identity; it is an intellectual construct that we create for our own purposes. But if we include the Sasanian Empire it might broaden our understanding of Late Antiquity and help to redefine it.

آیا ایران ساسانی باید جزوی از دوره «پسا-باستان¹⁵» شمرده شود؟

مایکل گ. مورونی (دانشگاه کالیفرنیا، لس آنجلس)

وقتی که پینتر براون در سال 1971 کتاب *جهان در دوره پسا-باستان: 750-150 ب.م.* را منتشر کرد، ساسانیان را نیز در آن گنجانید. به نظر می آید نخستین باری باشد که چنین کاری در زبان انگلیسی صورت گرفته است، هرچند که فرنترز آلتهایم و روت شتیل در سال 1957، تحقیق خود در مورد دستگاه مالیاتی ساسانیان را *تاریخ مالی دوره پسا-باستان* نام نهاده بودند. اما این یک اثر تحقیقی بالاخص در مورد ساسانیان بود، نه یک بحث کلی در مورد وضعیت مالی دوره پسا-باستان که ساسانیان را نیز شامل شود. تحقیقات دانشگاهی در مورد ایران و امپراتوری روم، قبل از سال 1971 کاملاً تقسیم بندی شده بود و این مسئله هنوز هم ادامه دارد. در این تقسیم بندی، ایرانشناسی و «مطالعات کلاسیک (یونان و روم)»، به همراه مصرشناسی و آشورشناسی، دسته های مختلفی در مطالعه تاریخ باستان را تشکیل می دادند. برای پیدا کردن نمونه ای که در آن تاریخ ایران و دنیای یونانی-رومی بطور مشترک مورد مطالعه قرار گرفته باشند، باید به کتاب و.و. تارن، *تمدن هلنی* چاپ سال 1927، مراجعه کرد، که البته این کتاب با تأثیر از پیامدهای سیاسی و فرهنگی فتوحات اسکندر نوشته شده است. تمایلات «یونانی زدایی» در دوران متاخر اشکانیان و ساسانیان، دانشگاهیان را تشویق نموده تا در مطالعات دانشگاهی خود امپراتوری روم و ایران را به عنوان دو جهان مجزا در نظر گیرند.

عنوان کتاب براون می توانست بطور بالقوه در برگیرنده همه این موارد باشد، هرچند که او آگاهانه غرب ژرمنی را در آن نگنجاند.¹⁶ کتاب او در واقع در مورد امپراتوری روم متاخر است، اما ساسانیان نیز در فصلی با عنوان «امپراتوری های شرق: بیزانس و ایران، 640-540» (صفحات 160-170 متن انگلیسی) آورده شده اند. این فصل، تاریخ اواخر دوره ساسانی در قرن های ششم و هفتم را مورد توجه قرار می دهد. براون هیچ توجیه یا توضیحی برای گنجاندن ساسانیان به دست نمی دهد. شاید حتی دلیلی هم برای توجیه کردنش نمی دید، هرآنچه می گوید فقط اینست: «اکنون زمانش رسیده است... که به جهان قرن ششم از دیدی شرقی تر بنگریم» (ص. 159). توجه او در این مورد بیشتر به بین النهرین و اسیران رومی آنجا، مانی و مانویت، یهودیت رومی، و آنچه او فرهنگ درباری «شبه-بیزانسی» تیسفون می خواند، است. به نظر می آید که عراق بیشتر عضوی از دنیای پسا-باستان براون باشد تا ایران. این تا حدی به خاطر این است که این کتاب، و در نتیجه *اواخر عهد باستان*، با برآمدن عباسیان در عراق پایان می یابد، و در نتیجه لازم بوده است که پا را از مرزهای روم فراتر نهاد.

گارت فاودن نیز ساسانیان را در کتابش با عنوان *از امپراتوری تا جامعه مشترک المنافع: عواقب وحدانیت در دوره پسا-باستان*، چاپ 1993، گنجانده است. در این مورد، جهانشمولی سیاسی ساسانیان، مفهوم شاهنشاهی جهانی ای که آنها از هخامنشیان به ارث برده بودند، دلیل شامل شدن آنهاست (صص 24-36). هرچند مزداپرستی «ساسانیان را در بدست آوردن یک هویت قوی مذهبی کمک کرد» (ص. 31)، مزدا پرستی یک دین جهانشمول نبود، و فاودن هیچوقت ادعا نمی کند که دینی یکتاپرستی نیز بوده است. در عین حال، تعریف او از چیزی که آن را جامعه مشترک المنافع بیزانسی می خواند بالنسبه گسترده است: ایبریای قفقاز، ارمنستان، عربستان جنوبی، حبشه، نوبیه، اعراب، و مسیحیان در ایران و فراسوی آن (صص 100-124). این جهان پسا-باستان گسترده ای است که به مراتب دورتر از مرزهای امپراتوری روم متاخر می رود. واضح است که برای فاودن، این جهان ساسانیان را نیز شامل می شود.

¹⁵ در متن انگلیسی، نویسنده از اصطلاح «Late Antiquity» و صورت های مختلف صرفی آن استفاده می کند. این اصطلاح خود ترجمه ای است از اصطلاحات آلمانی spätantik و فرانسه antiquité tardiv که از سالها قبل در ممالک آلمانی و فرانسه زبان مورد استفاده بوده اند. در زبان فارسی، ترجمه این عبارت «دوره اواخر عهد باستان» است. اما به دلیل اینکه این اصطلاح در زبان فارسی هنوز جا نیفتاده است و ترجمه کل عبارت ثقیل است و صرف آن نیز مشکل زا، بنا بر یافتن اصطلاحی مختصرتر که بتوان آنرا به راحتی مورد استفاده قرار داد، گذاشته شد. قابل توجه است که خود عبارت و در بسیاری موارد مشکلات موجود در استفاده از آن باعث بوجود آمدن اصطلاحات جایگزینی در انگلیسی و فرانسه و زبان های دیگر شده که هرکدام خود مشکلات مختلفی در بردارند، مانند «Early Mediaeval» که بیشتر حاکی از ارتباط آن با اروپای قرون وسطی است یا اصطلاح فرانسوی «proto-byzantine» که بیشتر سعی می کند شرایط موجود در بیزانس را وصف کند. به هرصورت، امیدوارم که اصطلاح پسا-باستان به عنوان یک دوره تاریخی در زبان فارسی مانوس تر از ترجمه کلمه به کلمه از مفهوم انگلیسی آن باشد. (مترجم)

¹⁶ براون بالاخره این مسئله را در کتاب زیر مطرح کرد

پس چرا که نه؟ چرا ساسانیان نباید جزوی از دنیای پسا-باستان شمرده شوند؟ رحیم شایگان سه دلیل در رد این موضوع ارائه می دهد.¹⁷

1) پسا-باستان به صورت یک انقلاب اجتماعی و مذهبی تعریف شده که مختص دنیای رومی است. انقلاب اجتماعی عبارت بود از برآمدن طبقه ای از دولتمردان که زیر حکومت چهارگانه ای دیوکلسیان و کنستانتین جای اشراف پاتریسین را اشغال کردند. به عنوان نوآمدگان سیاسی، آنها کمتر دلبستگی به باورهای سنتی روم داشتند و آماده تر بودند که باورهای مذهبی امپراتور را پذیرا باشند. انقلاب مذهبی هم البته برآمدن مسیحیت به عنوان یک دین جهانشمول بود.

2) از آنجایی که شاهنشاهی ساسانی جزوی از انقلاب اجتماعی روم که جهان پسا-باستان را تعریف و مشخص می کند نبود و در ضمن دینی جهانشمول نیز نداشت، نمی توان آن را بخشی از *اواخر دوره باستان* دانست.

3) شاهنشاهی های ایرانی، از جمله ساسانیان، روش حکومتی متفاوتی داشتند که زمینه را برای ایجاد گوناگونی در درون مرزهای آنها فراهم می کرد.

این مشخصاً ارائه تعریفی از دوره پسا-باستان بر اساس شناسایی آن نسبت به امپراتوری روم متاخر است. در این مورد، شخص نواحی و سرزمین های مختلف را بر مبنای نزدیکی آنها به این ساختار و مقدار «رومی» بودن آنها تعریف می کند. در نتیجه، عدم گنجاندن ساسانیان به دلیل تفاوت هایی صورت می گیرد که با رومی ها دارند. البته نباید فراموش کرد که در بعضی تحقیقات دانشگاهی جدید، میل به گنجاندن ساسانیان در دوره پسا-باستان رو به افزایش است، بخصوص که این دوره در دهه های اخیر مفهوم مثبت تری نیز پیدا کرده است. مجموعه کارگاه های تحقیقی در مورد «دوره پسا-باستان و اوایل دوره اسلام» که از سال 1990 تأسیس شده اند، ساسانیان را نیز شامل می شوند. این پروژه از جمع آمدن گروهی که به سوریه دوران بیزانس و اوایل دوره اسلامی علاقه داشتند به وجود آمد، اما کم کم شامل ساسانیان، حتی بصورت سطحی، نیز شد، زیرا که توجیه تغییرات تاریخی و فرهنگی دوره اسلامی بدون گنجاندن سرزمین های سابق شاهنشاهی ساسانی غیر ممکن است.

چگونه می شود اگر ما دوره پسا-باستان را فقط بر مبنای شاخصه های رومی تعریف نکنیم، بلکه مبنای دیگری را در نظر بگیریم؟ چه اتفاقی می افتد اگر ما این دوره را فقط به صورت یک دوره تاریخی، یعنی حفاصل بین دوره هلنیسم و دوران بیزانسی و اسلامی در نظر بگیریم، بطوری که تمام قرون بین سال های 300 و 600 یا 700 میلادی به صورت «پسا-باستان» تعریف شوند؟ فی الواقع، این تعریف هم اکنون به عنوان تعریف رایج مطرح است.¹⁸ در این صورت، ما باید ارمنستان مسیحی، حبشه، ایتالیای اوستروگوتی و اسپانیای ویزیگوتی را نیز در این تعریف بیاوریم. در 1989، کلور و هامفریز، غرب ژرمانی و عباسیان را در *سنت و نوآوری در دوره پسا-باستان* به حساب آوردند، اما از ساسانیان در آنجا فقط به عنوان دشمنان روم یا بخاطر تأثیرشان روی عباسیان نام برده می شود.¹⁹ یک دهه بعد، باورساک، براون و گرابار ساسانیان را به همراه امویان، عباسیان، و غرب بربر در کتاب خود بنام *پسا-باستان: راهنمایی برای جهان بعد از عصر کلاسیک*، چاپ 1999، گنجاندند.²⁰ در همین کتاب، حتی قسمتی مخصوص بین النهرین بین هزاره سوم قبل از میلاد تا قرن هفتم میلادی وجود دارد.²¹

مایکل ماس در کتابش قسمتی را به ایران اختصاص داده و در ضمن یهودیان، ژرمنی ها، اسلاوها، و اسلام را نیز جزو بخش های کتابش به نام *پسا-باستان: مجموعه مراجع*، آورده است.²² نقشه شماره یک این کتاب، جهان پسا-باستان را نشان می دهد که از اقیانوس اطلس تا آسیای مرکزی ادامه دارد، اما شاهنشاهی ساسانی در نقشه شماره 17 آمده است. حتی در 2002، جونل والکر از این مطلب که گنجاندن ساسانیان در دوره پسا-باستان بیشتر به صورت حرف است تا عمل، شکایت داشت.²³ در همین حال، اندرو ژیلت غرب ژرمنی را در کتابش به نام *سفر و ارتباط سیاسی در مغرب زمین در دوره پسا-باستان*، 411-533، چاپ 2003،

¹⁷ نامه نگاری شخصی

¹⁸ نگاه کنید به بحث و تبادل نظر معروف پیتر براون و دیگر صاحب نظران در مجموعه مقالات زیر،

“SO Debate: The World of Late Antiquity Revisited,” *Symbolae Osloenses* 72 (1997), pp. 5-50.

¹⁹ F. M. Clover and R. S. Humphries, eds. *Tradition and Innovation in Late Antiquity* (Madison: University of Wisconsin Press, 1989).

²⁰ G. Bowersock, P. Brown, and O. Grabar, eds. *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University press, 1999).

²¹ همان، صص 574-575

²² Michael Maas, *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook* (London and New York: Routledge, 2000).

²³ Joel T. Walker, “The Limits of Late Antiquity: Philosophy between Rome and Iran,” *The Ancient World* 33 (2002), pp. 47-51, 67-9.

گنجاند. در این مورد، «پسا-باستان» مشخصاً فقط نقش یک مفهوم زمانی را بازی می کند که می تواند شامل هم آلمان ها و هم رومی های متأخر باشد. اما آیا می خواهیم که هند و چین را هم حساب کنیم؟ در کجا باید متوقف شد؟ آیا می شود برای «دورهٔ پسا-باستان» مرز و حد جغرافیایی قرار داد و اگر جواب مثبت است، بر چه مبنایی باید این حد را مشخص کرد؟

چه می شود اگر ما بجای پافشاری روی تفاوت ها، بر روی شباهت ها تاکید کنیم؟ چه می شود اگر اخطار یاکوب نویسنردر سال 1966 بر علیه جنون مشابه تراشی بین خاخام های یهودی و مغان در بابل ساسانی قرن سوم²⁴، ندیده بگیریم؟ اگر این کار را انجام دهیم، و هرچند که در این صورت ارمنستان و عربستان جنوبی و حبشه نیز باید به حساب بیایند، می توانیم به موارد شباهت زیر بین امپراتوری روم متأخر و شاهنشاهی ساسانی اشاره کنیم:

1) هر دو آنها دستگاه های حکومتی ای با سیستم سلطنتی خودکامه بودند. در روم، شاهد تکامل مفهوم امپراتور مسیحی ای هستیم که به عنوان نماینده خدا بر روی زمین، نظم دهنده زندگانی اقتصادی و اجتماعی کشورش است. این مسئله حتی در قوانین یوستینیانوس (کریپوس یوریس کیولیس: مجموعه قوانین مدنی) که در سال 534 به عنوان یک مجموعه واحد برای تمام شهروندان و رعایای روم تکمیل شد، تقدیس شده است و از طریق آن، دولت موفق به پایه گذاری اصول قانون گرائی اجتماعی شده است. خود این مجموعه دربرگیرنده توجیهات قانونی خودکامگی بود: امپراتور سرچشمه قانون است، اما نه قانون و نه عطف به ماسبق نمی تواند او را محدود کند. در دنیای ساسانی، شاهنشاه سلطنتش را از اهورامزدا دریافت می کرد، خود او سرچشمه قانون بود، مسئولیت برقراری عدل را بر عهده داشت، و به شیوه خودکامگی پدرسالارانه ای بر مبنای تعادلی بین عناصر سپاهی، دولتی و اقتصادی عمل می کرد. البته نه خودکامگی سیاسی و نه امپریالیسم مختص دورهٔ پسا-باستان نبودند.

2) در هر دو حکومت، حاکم از شخصیتی «الهی» به مفهوم هلنیستی آن به شخصیتی انسانی تبدیل شد، اما در عین حال، این تغییر با شکل گیری مجموعه ای از تشریفات درباری همراه بود. بعد از مسیحی شدن کنستانتین، امپراتور دیگر نمی توانست «خدا» باشد، اما منصب او مفهومی «مقدس» پیدا کرد یا تقدس قدیم خود را حفظ کرد. برای ساسانیان، این تغییر زمان بیشتری گرفت. در قرن سوم، شاهنشاه ساسانی «از تخمه ایزدان» بود، اما در قرن پنجم، شاهنشاه انسانی بود از اسلاف کیانیان، شاهانی که در اوستا پشتیبانان زرتشت خوانده شده اند. به نظر می آید در اواخر دورهٔ ساسانی و در اوایل قرن هفتم میلادی، تلاش هایی برای بازگشت به باور موقعیت الهی شاهنشاه مانند دورهٔ خسرو دوم صورت گرفت.

3) هر دو حکومت دارای ساختاری طبقاتی و دستگاه های هرمی شکل اداری، مذهبی، و اجتماعی بودند.

4) هر دو حکومت سیستم دیوانسالاری بسیار پیشرفته و متمرکزی داشتند²⁵. در قرن ششم میلادی دولت ساسانی دارای دستگاه اداری طبقاتی پیشرفته ای بود که حداقل هفت دیوان مرکزی که هرکدام دارای دیوان های موازی و مشابه استانی بود، را شامل می شد: 1- دادگستری، 2- دستگاه مذهبی، 3- دیوان مالی، 4- دیوان املاک سلطنتی، 5- دیوان صدارت، 6- دیوان ثبت و مهر و موم، 7- دیوان ارتش²⁶.

5) دستگاه سیاسی خودکامه هر دو دولت شامل موسسات مذهبی مورد حمایت دولت مانند: مسیحیت در امپراتوری روم و زرتشتی گری مزداپرستانه یا زروانی گرا در شاهنشاهی ساسانی بود. در ضمن، در یمن قرن ششم تلاشی برای پایه گذاری یهودیت سیاسی صورت گرفت.

6) هر دو دولت، اصرار زیادی بر یکسان گرایی مذهبی داشتند. یکسان گرایی مذهبی به صورت وفاداری سیاسی تلقی می شد و دگرگرایی مذهبی به صورت خیانت. این شیوه باعث به وجود آمدن مخالفت هایی به صورت گروهی شد که در آنها انگیزه های سیاسی و مذهبی وجود داشت. حمایت سیاسی از یک برداشت از مذهب غالب و تحکم بر یکسان گرایی به دلایل سیاسی، باعث کنترگرایی مذهبی و اختلافات داخلی هم میان مسیحیان و هم میان زرتشتیان شد.

²⁴ Jacob Neusner, "Rabbi and Magus in Third-Century Sasanian Babylonia," *History of Religions* 6 (1966), pp. 169-78

²⁵ برای آشنایی با سیستم بوروکراسی روم بنگرید به:

Thomas Carney, *Bureaucracy in Traditional Society: Roman-Byzantine Bureaucracy Viewed from Within* (Kansas, 1971), pp. 89-136

بخصوص به نموداری که بعد از صفحه 104 است. و دیگر

Christopher Kelly, *Ruling the later Roman Empire* (Cambridge, Mass., 2004), pp. 186-231.

²⁶ دستگاه اداری استانی اواخر دورهٔ ساسانی توسط ریکا گیزلن از روی مهرهای اداری بازسازی و مطالعه شده:

Rika Gyselen, *La Géographie administrative de l'Empire sassanide* (Paris, 1989).

7) در هردو دولت، گرایش‌هایی برای دادن جنبه مذهبی به برخوردهای نظامی بین دو قدرت وجود داشت. این مسئله بخصوص بعد از مسیحی شدن امپراتور روم در قرن چهارم و رشد مسیحیت در روم و ارمنستان پیش آمد.

8) در جبهه جنگ، سواره نظام جایگزین پیاده نظام شد. سواره نظام سنگین قبل از آن هسته اصلی ارتش اشکانی را تشکیل می داد و این مطلب به هنگام سلطه ساسانیان نیز ادامه پیدا کرد. در قرن چهارم، رومی‌ها سپاهیان سریع حرکتی بنام «کمیتانسس» را پایه گذاری کردند و نوع جدیدی از واحدهای سواره نظام بنام «کونه ای» را نیز ابداع کردند.²⁷ در این مورد و در نتیجه ازدیاد برخورد ها بین آنها در دوره پساباستان، رومی‌ها بیشتر شبیه ساسانیان شدند.

9) هردو دولت مشغول حفاظت از مرزهایشان در برابر «بیابانگردان» بودند. رومی‌ها در قرن پنجم، نیمه غربی امپراتوریشان را به ژرمن‌ها باختند و مجبور به دفاع از بالکان در برابر هون‌ها و آوارها و افریقای شمالی در برابر قبایل بربر شدند. ساسانیان نیز وادار به دفاع از مرزهای شمال شرقیشان در برابر هفتالی‌ها و از مرزهای جنوب غربی در برابر عرب‌ها بودند. در قفقاز، نوعی از همکاری دفاعی وجود داشت که در آن رومی‌های متاخر برای نگهداری استحکامات بند قفقاز مبلغی به ساسانیان پرداخت می کردند. این جنبه البته بیشتر مربوط به مقتضیات مشابه بود تا شباهت در ساختار داخلی حکومت‌ها.

10) در هردو دولت، جوامع شهرنشین و روستانشین در طبقات جزایی قرار گرفته بودند. در جامعه متاخر روم، طبقه سناتورها که خود به گروه‌های «گلوریوسی: شکوهمندان»، «ابلوسترس: مشاهیر»، «سپکتابیلوس: خواص» و «کلاریسیمی: برگزیدگان» تقسیم شده بود، در موقعیت برتر قرار داشتند.²⁸ بعد از آنها «دکوریونس: فرماندهان نظامی» قرار داشتند و بعد از آنها صنعتگران و بازرگانان، و در آخر «کلنی‌ها: کارگران» و بردگان بودند. در طرف ساسانی، اشراف تمام مناصب مذهبی، نظامی و اداری درجه اول را به خود اختصاص داده بودند. تمایز بین اشراف و عامه تنها تفاوت ملموس بود. اشراف به وسیله یک دسته بندی مشخص طبقه بندی شده بودند. بعد از خانواده سلطنتی، طبقه «واسپورگان: شاهزادگان»، بعد «ووزورگان: بزرگان»، «شهرابان: حکام»، «دهگانان: خرده مالکان»، و «آزادان: مردمان غیر بنده» قرار داشتند و بعد از آنها، صنعتگران، کشاورزان، و بندگان قرار داشتند. علامت‌های طبقاتی و تشریفاتی در صورت‌های رسمی روی مهرها، سکه‌ها، نقش‌های برجسته، مجسمه‌ها و فلزکاری‌ها نقش می بستند. این مسئله از انتقاداتی که بعد از سقوط ساسانیان در مورد از بین رفتن نظم طبقاتی انجام می شد، ملموس است. انتقاد از طبقه بندی اجتماعی و اقتصادی در پساباستان شاید حتی در قرآن هم قابل توجه باشد، آنجا که ذکر از طبقه بندی جامعه در زمان فرعون می شود (سوره القصص، 28:4).

11) در هردو دولت، اقداماتی برای موروثی سازی مشاغل و رده بندی اجتماعی و دایمی کردن آنها صورت گرفت. در این مورد، اقداماتی نیز برای قانونی کردن وضعیت و تثبیت گروه‌های اجتماعی-اقتصادی کارآمد صورت گرفت که هدف آن نگه داشتن مردم در موقعیت خود و ضمانت کارکرد دستگاه‌ها بود. در امپراتوری روم متاخر، طبقه سناتورها همواره دارای بالاترین مقامات دولتی و بزرگترین املاک بود. دکوریون‌ها به طور موروثی مسوول جمع آوری مالیات بودند و برطبق قانون مجبور به حفظ آن. صنعتگران قانوناً وابسته به مشاغلشان بودند و زیرساختار «کولگیا: اصناف» دسته بندی می شدند. در کارگاه‌های دولتی، کارگران داغ‌گذاری می شدند. استخراج معدن و کشتی رانی تحت نظر بود، و در روستاها، کشاورزان بطور موروثی موظف به زندگی در مناطقی بودند که در آن برطبق آمار مالیاتی به صورت کلنی ثبت شده بودند. در شاهنشاهی ساسانی، صنعتگران قادر به تغییر شغل نبودند و کشاورزان کارگرانی بودند متعلق به اربابان زمین‌هایی که در آن زراعت می کردند.

12) در زمینه هنری، در هردو دولت ساسانی و روم، تمایلی به دورشدن از تصویرهای طبیعی و واقع‌گرایانه و جایگزینی نشانه‌های سمبولیک و غیرواقع‌گرایانه دیده می شود. در طرف ایرانی، این یکی از نشانه‌های دورشدن از فرهنگ هلنی و یونانی‌زدایی شناخته شده است. در هنر متاخر رومی، این مسئله از طرفی به صورت برآمدن هنرها و سنن مردمی تلقی شده و از طرف دیگر، نشانه‌ای از گذر از تعبیرهای استوئیک از واقعیت و نزدیک شدن به تعابیر نوافلاطونی دانسته شده که به جای خود شکل تکامل‌گرای نقش‌ها و دسته بندی‌های مطلق است.

13) در هردو دولت، سنن مذاهب چندخدایی دوره باستان رو به تحلیل نهاد و معابد باستانی و فرقه‌های سیاسی شهرها به تدریج رو به انحطاط رفتند. مجموعه‌های معابد بابل تا قرن سوم، و شاید قبل از آن، از بین رفت. در قرن سوم، بت‌ها در سرزمین‌های ساسانی نابود شدند و ما هیچ نشانه‌ای از معابد ادیان باستانی در این منطقه در دست نداریم. در امپراتوری روم، این مسئله زمان بیشتری طول

²⁷ Carney, *Bureaucracy*, p. 97

²⁸ George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, 1957), p. 36.

کشید و در قرون چهارم و پنجم بود که معابد باستانی یا تخریب شدند یا به کلیسا بدل گشتند. در هر دو حکومت، فرقه های چند خدایی تا حدود قرن ششم در روستاها دوام آوردند.

14) در هر دو دولت، فرقه های مذهبی-سیاسی شهری جای خود را به ادیان فردگرایانه دادند که هم از نظر اجتماعی شمول گراتر بودند و هم جنبه های شخصی قوی داشتند. افراد بجای اینکه سرسپرندگان یک خدا یا الهه خاص باشند، مبدل به اعضای دستگاه های مذهبی شدند که بیشتر به صورت طبقه ای انتظام داده شده بودند. این ادیان باعث بوجود آمدن هویت های جمعی نیز شدند، از جمله انواع مسیحیان و زرتشتیان، یهودیان ربی، سامری ها، و مانوی ها (بودایی گری در شرق نیز می تواند در اینجا دلیلی برای گنجاندن هند و چین باشد). این یکی از شاخصه های انتظام و گسترش این ادیان بود که شامل واقعیت های اجتماعی-مذهبی و مسئله عضویت در یک دین، هم از نظر هویتی و هم از دیدگاه تعلق می شد.

15) دستگاه های اداری-مذهبی در دو طرف مرز و میان مسیحیان، مانویان و زرتشتیان بسیار شبیه بودند. در امپراتوری روم متأخر، طبقه بندی دستگاه اداری کلیسا شبیه دستگاه اداری دولت بود. در دولت ساسانی، هم دستگاه کلیسای مسیحی و هم دستگاه دینی زرتشتی مانند واحدهای اداری دولت تنظیم شده بودند.

16) در هر دو دولت، اسقف های مسیحی و موبدان زرتشتی، علاوه بر وظایف مذهبی، مسوولیت های اداری مدنی، مسوولیت قضایی را نیز بر عهده داشتند.²⁹

17) یهودی گری ربی در آن واحد در کنعان و بابل گسترش پیدا کرد. البته این مذهب تا امروز هم دوام آورده، اما در واقع زاده پسا-باستان است. اگر یهودیت ربی یکی از شاخصه های تعریف پسا-باستان باشد، در این صورت باید بابل تحت حکومت ساسانی را نیز به حساب آوریم.³⁰

ممکن است شباهت های بیشتری نیز وجود داشته باشد، و امکان دارد که در میان این موارد اختلافاتی نیز بروز کند، اما این شباهت ها مربوط به ساختار جامعه، مذهب و فرهنگ هستند و تنها مختص به ساختار دولت نمی شوند. بهتر است که این شباهت ها را در قالب شباهت های کلی، مقتضیات زمانی، توسعه یافتگی دوره بعد از هلنیسم و حرکت گروه های انسانی و عقاید توجیه کنیم تا در قالب تاثیرگذاری یک ساختار بر دیگری. شباهت های ساختاری نتیجه توسعه یافتگی و دگرگونی های تاریخی ای بودند که باعث مطرح شدن این سوال می شوند که چرا تغییرات مشابه باعث بوجود آمدن ساختارهای مشابه می شوند؟

یکی از جواب های این سوال شاید میراث هلنی (یونانی) مشترک روم و ایران باشد. قلب هلنیسم در شرق مدیترانه مابین این دو حکومت قرار گرفته بود و روم و ایران هر دو از همجواری این فرهنگ به شمار می رفتند. همچنین مفید است که این مسئله را مورد توجه قرار دهیم که امپراتوری روم متأخر در بعضی مسائل یگانه نبود و اینکه دوره پسا-باستان را نمی توان فقط در قالب رشد مسیحیت یا حکومت یک خانواده تعریف کرد. این شباهت ها فقط در حدی هستند که کلیات را به حساب می آورند و جزئیاتی که باعث اختلاف می شوند را در نظر نگرفته اند. این اختلافات مهم هستند و نباید از آنها چشم پوشی کرد. به همین صورت، شباهت ها تنها میان عواملی هستند که ظرفیت مقابله را دارند. در مواقع بسیاری، اطلاعاتی که ما از هر کدام از این دستگاه های شاهنشاهی در دست داریم، لزوماً مربوط به مسائل مشابهی نیستند. به عنوان مثال، ما تقریباً هیچ چیز در مورد شهرهای ساسانی نمی دانیم و از این نظر قادر نیستیم چیزی در مورد بحث تغییرات شهری در دوره پسا-باستان بگوئیم، تنها اینکه می توان تغییر این شهرها را از «پولیس» (شهرهای خودگردان) به مراکز اداری شاهنشاهی بررسی کرد. همچنین، قصد این مقاله این نیست که انطباق اطلاعات به دست آمده از یک دولت به دولت دیگر را در جهت پر کردن نقاط تاریک تاریخی به کار ببندد.

در پایان، نه روم متأخر و نه شاهنشاهی ساسانی سرزمین های یکدستی نبودند و هر دو بین قرون سوم و هفتم میلادی دستخوش تحولات مهم تاریخی شدند. اما به هر حال، دوره پسا-باستان به خودی خود هیچ هویتی ندارد؛ این مفهوم یک مفهوم ساخته شده توسط

²⁹ برای دوره متأخر امپراتوری روم، بنگرید به:

Claudia Rapp, *Holy Bishops in late antiquity: the nature of Christian leadership in an age of transition* (Berkeley, 2005), pp. 203-7, 242-52, 274-89.

³⁰ این مقاله، همانطور که از بخش هایی از آن برمی آید، قسمتی است از مجموعه ای از تبادلات محققین در مورد مفهوم پسا-باستان و گستره جغرافیایی و تاریخی آن. بسیاری از موارد مورد نظر نویسنده، مخاطبی انگلیسی زبان و آشنا به حدود این بحث در دنیای انگلیسی زبان دارند، که برای اطلاع از این حدود، می توان به مجموعه تبادلات مذکور در پانویشت چهارم مراجعه کرد. این نکته آخر در مورد گنجاندن کلیمیان بین النهرین در دوره پسا-باستان و در نتیجه گنجاندن شاهنشاهی ساسانی، اشاره ای دارد به روند رو به رشد مطالعات «دنیای یهودی پسا-باستان» در دانشگاه های غرب. مقصود نویسنده اینست که اگر می خواهیم دنیای یهودیت ربانی را جزوی از دوره پسا-باستان بدانیم، پس باید دستگاه حکومتی که یهودیت ربانی تحت حکمفرمایی آن فعالیت می کرد، یعنی حکومت ساسانی، را نیز جزوی از پسا باستان بدانیم. (مترجم)

دانشمندان است که ما آن را برای استفاده خودمان تعریف کرده ایم. اما اگر ما شاهنشاهی ساسانی را در آن بگنجانیم، شاید این مفهوم بتواند به شناخت بیشتر ما از دورهٔ پسا-باستان کمک کند و ما را در تعریف دوباره آن یاری دهد.

ترجمه: خداداد رضاخانی، دانشگاه کالیفرنیا، لس آنجلس. پایان، پنجم مهرماه 1387، تهران و لس آنجلس.